

FILIP SCHMIDT

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

KIEDY PRAKTYKI SIĘ ZMIENIAJĄ? KRYTYCZNA ANALIZA KONCEPCJI I MECHANIZMÓW ZMIANY I DYNAMIKI SPOŁECZNEJ W TEORII PRAKTYK SPOŁECZNYCH SHOVE, PANTZARA I WATSONA ORAZ SCHATZKIEGO

Streszczenie

Teoria praktyk społecznych tzw. drugiej fali centralnym przedmiotem swych rozważań uczyniła dynamikę świata społecznego. Choć jest ona sceptyczna wobec wszelkich teorii wyróżniających w świecie społecznym osobne poziomy, ujmuje go i jego dynamikę jako proces rozgrywający się kilkoma różnymi ścieżkami. Jest to dynamika w czterech obszarach: (1) relacji między elementami praktyki, (2) relacji między praktykami, (3) relacji praktyki z aktorem ludzkim oraz (4) relacji praktyki z innymi zjawiskami. Prace odwołujące się do teorii praktyk najczęściej posługują się uproszczoną lub skróconą listą ww. ścieżek, podczas gdy dokładniejsza lektura prac twórców teorii pozwala wyróżnić dla każdej z nich szereg mechanizmów, za których pośrednictwem praktyki się zmieniają, oraz uwarunkowań ich występowania. W tym tekście rekonstruję obecne w pracach Schatzkiego oraz Shove, Pantzara i Watsona mechanizmy zmiany społecznej. Następnie wyprowadzam z nich hipotezy dotyczące tego, jakie cechy tych relacji sprzyjają trwałej lub stopniowej

ewolucji praktyki bądź temu, aby praktyka zanikała albo ulegała radykalnemu przeobrażeniu. Wskazuję też ograniczenia i słabości konceptualizowania zmiany społecznej w teoriach praktyk społecznych.

Słowa kluczowe: praktyki społeczne, teoria praktyk, zmiana społeczna, dynamika, materialność

WPROWADZENIE

Social practice theory (SPT) zajmuje istotne miejsce wśród współczesnych teorii socjologicznych i filozoficznych. Jest też jednym z najbardziej udanych „eksportów” idei z tych dyscyplin do innych, stosowanym w takich obszarach badań, jak np. zrównoważona konsumpcja [Sahakian, Wilhite 2014], funkcjonowanie organizacji [Gherardi 2000], mobilność i transport [Kent 2022], zdrowie [Maller 2015] czy zmiany klimatu [Shove 2010]. Wielkim osiągnięciem SPT jest włączenie do mainstreamu teoretycznego i badawczego takich koncepcji jak praktyka, relacyjność, ucieleśnienie, materialność czy wiedza milcząca oraz pomysłów na wyjście poza dychotomię jednostka–społeczeństwo. Jednocześnie wielokrotnie wskazywano [np. Hui, Schatzki, Shove 2016; Welch 2017; Nosal, Drozdowski, Jęcz 2023] na powracające wyzwania, jakie rodzi używanie tej teorii. Należą do nich przede wszystkim opisywanie, badanie i wyjaśnianie z użyciem SPT zjawisk określanych w innych teoriach jako „makrospołeczne”, aktorów z ich sprawczością i biografiami oraz zmian społecznych i tranzycji.

To ostatnie wyzwanie będzie przedmiotem tego tekstu. Pytam w nim o to, jak SPT może pomóc zrozumieć mechanizmy zmiany społecznej i kiedy praktyki są mniej, a kiedy bardziej trwałe. Stawiam tezę, że powszechne w literaturze narzędzia koncepcyjne, takie jak sprowadzanie możliwych interwencji w praktyki do ich przekształcania, zastępowania lub łączenia [Spurling i in. 2013], są zbyt upraszczające. Jak wskazuje Janine Morley [2016], choć nie ulega wątpliwości, że praktyki, układy materialne i ucieleśnieni aktorzy współewoluują, nie ma jasności, jakie formy ta ewolucja może przyjmować oraz co SPT mówi o mechanizmach powstrzymujących zmianę. W moim artykule pokazuję, że odpowiedź na to pytanie jest w dużej mierze zawarta w pracach założycielskich SPT [Schatzki 2002; Shove, Pantzar, Watson 2012] i ich późniejszych rozwinięciach. Dokonując ich twórczej i systematyzującej rekonstrukcji, mam zamiar zapobiec stosowaniu SPT w formie „starego wina w nowych bukłakach”, a więc używaniu na tyle powierzchownej i uproszczonej wersji teorii, że nie jest ona zgodna z założenia-

mi i duchem SPT, lecz powieła przyzwyczajenia myślowe z innych koncepcji teoretycznych [Mateja-Jaworska, Modrzyk 2023: 60–61].

Sednem teorii praktyk jest relacyjność. Dlatego również zmiana społeczna jest w niej efektem zmian relacji, a rekonstruuje ją w czterech wymiarach: (1) relacji między elementami praktyki (podłączenie nowego elementu do praktyki, podłączenie elementu praktyki do innej praktyki, ewolucja elementu praktyki na skutek ewolucji innego jej elementu, zlanie się elementów lub podział elementu, usunięcie lub zanik elementu); (2) relacji między praktykami (pobudzanie się, wspieranie lub uzupełnianie, rywalizacja, mieszanie oraz łączenie lub podział), (3) relacji praktyki z aktorem ludzkim (wysiłek poznawczy i refleksyjne monitorowanie, akumulacja doświadczenia i kariery praktykujących, polityka i celowe próby kształtowania trajektorii praktyki oraz rekrutacja i stopień wierności i rzetelności aktorów); (4) relacji praktyki z innymi zjawiskami (zmieniające się okoliczności, wspólne zdarzenia, awarie, impulsy od organizmów lub rzeczy, relacje przestrzenne i współgromadzenie w przestrzeni). Proponuję też użycie graficznych schematów założeń SPT jako sposobu na lepsze zrozumienie teorii dynamiki praktyk. Następnie wyprowadzam hipotezy dotyczące tego, jakie cechy tych relacji sprzyjają temu, aby praktyka trwała lub stopniowo ewoluowała, a jakie temu, by zanikała albo ulegała radykalnemu przeobrażeniu.

Praca ukazuje potencjał, a jednocześnie ograniczenia i słabości konceptualizowania zmiany społecznej w teoriach praktyk społecznych. Opis i wyjaśnianie zmiany okazują się częściowo wymagać narzędzi teoretycznych, których rola w SPT nie jest oczywista, wykraczających poza praktyki i ich elementy. Ponadto część zrekonstruowanych mechanizmów zmiany ma dość ogólny charakter, tak że wymagałyby one albo dookreślenia teoretycznego i empirycznego, albo uznania, że pełnią raczej funkcję wskazówek i metafor.

Najpierw opisuję krótko założenia SPT. W dalszej kolejności rekonstruuje i zestawiam ze sobą mechanizmy dynamiki praktyk obecne w klasycznej wersji SPT zaproponowanej przez Elizabeth Shove, Mika Pantzara i Matta Watsona [2012] oraz Theodore'a Schatzkiego [2002]. Następnie na tej podstawie odpowiadam na pytanie, co sprzyja zmienności praktyk, a co ich trwaniu. Na koniec wskazuję pytania dotyczące zmiany, na które tak uzyskana odpowiedź nie jest satysfakcjonująca, i potencjalne sposoby, na jakie można by je w przyszłości uzupełnić.

W całej pracy dla zilustrowania teorii posługuję się przykładami z obszaru mobilności i transportu. Oprócz odwołań do zewnętrznych prac pochodzą one z badań wykonanych na potrzeby dwóch projektów badawczych: „Zachowania transportowe mieszkańców polskich miast: przyczynowość, zmiany zachowań

i wpływ na klimat”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w programie OPUS kierowanego przez Michała Czepkiewicza oraz „ITEM – Inkluzywne przejście na elektromobilność”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w programie ERA-NET UAC, który otrzymał dofinansowanie na podstawie Umowy Finansowej nr 875022 w ramach programu finansowania badań naukowych i innowacji Unii Europejskiej „Horyzont 2020”, kierowanego przez Aleksandrę Lis-Plesińską.

PODSTAWOWE ZAŁOŻENIA SPT

SPT definiuje się względem dwóch głównych punktów negatywnego odniesienia [Reckwitz 2002; Schatzki 2002; Shove, Pantzar, Watson 2012; Warde 2014]. Po pierwsze, są to różne postacie nominalizmu lub redukcjonizmu, oparte na wyjaśnianiu zachowań jednostkowymi preferencjami, przekonaniami. Po drugie, są to teorie holistyczne, zwłaszcza funkcjonalne i strukturalistyczne, w których na zachowania wpływają struktura społeczna, systemy społeczne, technologiczna innowacja lub inne siły zewnętrzne wobec wyjaśnianych praktyk albo wobec jednostek. Twórczo przetwarza tradycję „trzech socjologii”, zwłaszcza teorii posługujących się kategorią praktyk do przełamania dychotomii jednostka–sprawczość i społeczeństwo–struktura (Heidegger, Wittgenstein, Giddens, Bourdieu, Foucault, Deleuze, Knorr-Cetina, Latour, Law, Callon i in.) [por. Schatzki 2002; Welch, Halkier, Keller 2020; Nosal, Drozdowski, Jęcz 2023].

Podstawowe założenia SPT, wielokrotnie rekonstruowane [por. Krajewski 2023], są następujące:

1. **Świat cały czas się dzieje** i zamiast o porządku społecznym (ang. *social order*) należy mówić raczej o nieustannym uporządkowywaniu (ang. *ordering*) [Schatzki 2002: 6]. **Uporządkowywanie odbywa się podczas praktyk, relacji między praktykami** Billig Michael (lub praktykami a ułożeniami, ang. *arrangements*) **oraz pomiędzy ich elementami.**

2. **Praktyka to zbiór współzależnych elementów** tworzących sieć powiązań o określonym stopniu integracji, zorganizowania i/lub efektywności. Kwestią sporną jest definicja „wzajemnej zależności”, „powiązania” bądź „zorganizowania”, która zwykle sprowadza się do oceny stopnia podzielenia, rozpoznawalności i/lub regularności występowania sposobu rozwiązywania jakiegoś problemu [por. Krajewski 2023].

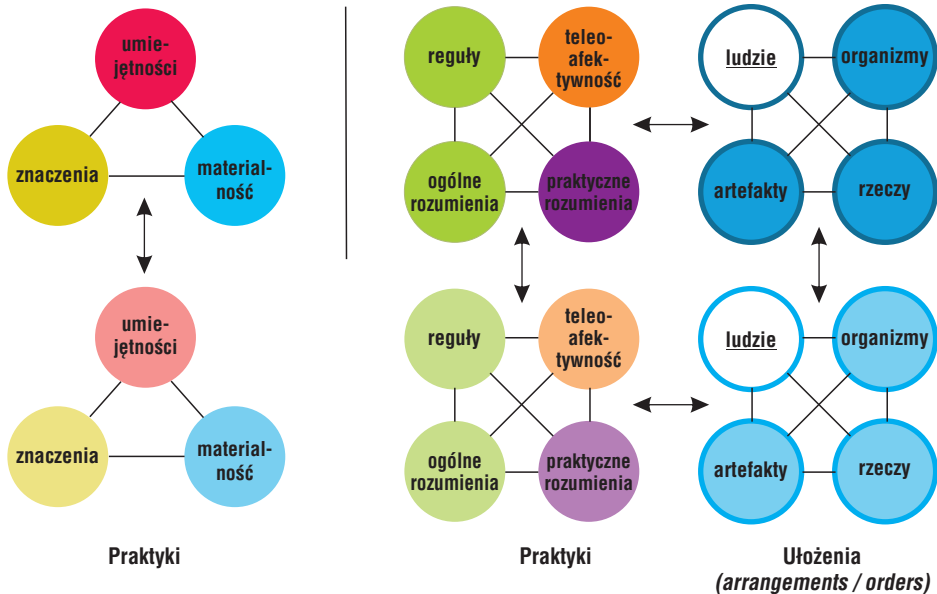
3. **Zazwyczaj są to elementy o określonym charakterze** [por. Skowrońska, Schmidt 2023], (zob. Ryc. 1), obejmujące albo aktywności cielesne i mentalne, wiedzę *know-how* oraz stany emocjonalne i motywacyjne [Reckwitz 2002];

albo znaczenia, kompetencje i materialność oraz związane z nimi akty robienia i mówienia [Shove, Pantzar, Watson 2002]; albo praktyczne i symboliczne rozumienia, reguły (zasady, recepty, instrukcje) i teleoafektywności (normatywnie naznaczone cele, projekty, zadania i powiązane z nimi emocje), które w powiązaniu z ułożeniem elementów (ang. *arrangement* lub ang. *order*), składającym się z ludzi, organizmów, rzeczy i przedmiotów, wyrażają się, reprodukują i zmieniają w aktach robienia i mówienia, zadaniach i projektach [Schatzki 2002]. Główna różnica między podejściami Shove i Schatzkiego wydaje się zasadzać na tym, że u Shove praktyki łączą w sobie materialność, cielesność i znaczenia, natomiast Schatzki odróżnia praktyki od ułożeń (ang. *arrangement*). Ułożenie składa się z elementów (ludzi, przedmiotów, organizmów, rzeczy), a także relacji, pozycji i znaczeń, których spójność wywodzi się w dużej mierze z praktyk (ale także innych źródeł, np. sił przyrody). Ułożenie i praktyka wzajemnie się warunkują i tworzą przestrzeń uspołecznienia.

4. **Istotą praktyki są zależności między tymi elementami** [Reckwitz 2002: 249] i **to, jak ich przekształcenia wzajemnie się warunkują** [Shove, Pantzar, Watson 2012: 29–33]. Elementy są nie tylko składnikami praktyki, lecz przede wszystkim „punktami łączenia” różnych praktyk [s. 122]. To pozycja w układzie relacji między elementami wyznacza pozycję tego elementu [Schatzki 2002: 24] albo wręcz, czym on jest [s. 52].

5. **Praktyki są też związane z innymi praktykami**, tworząc wiązki i kompleksy (Shove) albo wiązki, sieci i plena (Schatzki), wzajemnie się indukując, wspierając, ograniczając, dzieląc ze sobą elementy, pożyczając je, zabierając albo porzucając.

RYSUNEK 1. Kluczowe kategorie interpretacyjne w teorii praktyk w wersji Shove, Pantzara i Watsona (po lewej) oraz Schatzkiego (po prawej).

Źródło: opracowanie własne.

ZMIANA, CZYLI DYNAMIKA PRAKTYK

„How do societies change?” – tak rozpoczyna się najczęściej cytowana książka z obszaru SPT [Shove, Pantzar, Watson 2012: 1], *The dynamics of social practice*. Z kolei tytułowa *site of the social* Schatzkiego to „kontyngentnie i różnorodnie ewoluująca konfiguracja aktywności i ułożeń” [2002: XII]. Zmiana wydaje się istotą SPT.

Jak zatem się ona dokonuje? Autorzy obu prac utrzymują, że dzieje się to w procesie przekształcania relacji między elementami praktyk/ułożeń oraz między praktykami.

Schatzki wyróżnia **dwa rodzaje dynamiki *social site***, ujawniające się w procesach:

1. **Przekształcania relacji między elementami tworzącymi daną praktykę i ułożenie.**
2. **Ewolucji powiązanych ze sobą praktyk i ułożeń.**

Shove, Pantzar i Watson wyróżniają trzy przecinające się obiegi (ang. *circuits*), za których sprawą praktyki powstają, trwają i są przekształcane [2012: 115]:

1. **Relacje między elementami:** spójne i rekursywne połączenie elementów na przestrzeni czasu.

2. **Relacje między praktykami:** trwanie i zmiana zależne od sprzężeń zwrotnych między różnymi momentami wykonywania praktyki oraz między nią a innymi praktykami.

3. **Relacje między obecnymi a przeszłymi konfiguracjami praktyk:** odtwarzanie i budowanie praktyki w kontekście istniejących już konfiguracji.

Pierwsze dwa rodzaje dynamiki są zatem w obu pracach zbieżne i wkrótce zostaną szczegółowo omówione. Dodatkowy typ wyróżniony przez Elizabeth Shove wskazuje, że aktualny stan sieci elementów „prefiguruje”, czyli ogranicza i umożliwia każdy kolejny stan. Dzieje się to w toku performansów, czyli usytuowanych aktów praktykowania, które zawierają element twórczy prowadzący do ewolucji praktyki. To również w pełni zgodne z założeniami Theodore’a Schatzkiego, u którego taka prefiguracja pojawia się po prostu przy okazji omawiania dwóch wyróżnionych przez niego typów dynamiki świata społecznego. Jak jednak dochodzi do zmiany i jak ona przebiega, tj. co to znaczy, że relacje się zmieniają? Co w ujęciu SPT decyduje o tym, czy zmiana praktyki jest, czy nie jest prawdopodobna?

Odpowiedzi najczęściej odwołują się do ww. mechanizmów. Wskazują zatem na: (1) pojawianie się i znikanie powiązań lub zmianę sposobu powiązania praktyk bądź elementów praktyk [np. Mateja-Jaworska, Modrzyk 2023: 49; Kent 2022: 4]; (2) relacje między praktykami, które nawzajem tworzą dla siebie kontekst [np. Welch 2017: 245; Rudnicki 2023: 99–100; Skowrońska, Schmidt 2023: 7–76; Kent 2022: 5] albo dynamiczny proces modyfikacji i adaptacji praktyk do zmieniających się okoliczności [np. Mateja-Jaworska, Modrzyk 2023]; (3) wariacje wynikające z „przestrzennego rozproszenia” miejsc realizowania praktyk [np. Rudnicki 2023: 98] i twórczość podmiotu, który w swoich wykonaniach przyczynia się do przekształcania praktyki [np. Welch 2017; Rudnicki 2023: 97 i nast.].

Część autorów sugeruje uzupełnienie tych założeń. Często przywoływana jest typologia Nicoli Spurling i współpracowników [2013]. Autorzy wyróżniają trzy formy ingerencji w praktykę: jej przekształcanie (wymiana jednego z elementów), zastępowanie (wymiana całej konfiguracji elementów na inną) oraz ząbienie się z innymi praktykami. Taki katalog jest jednak ubogi i nie daje odpowiedzi na temat źródła zmian i parametrów określających jej prawdopodobieństwo.

Inni autorzy wspomagają się wprowadzaniem dodatkowych pojęć. Przykładowo, Triin Vihalemm, Margit Keller i Maie Kiisel [2015] mówią o „aktorach koordynujących”, czyli ludzkich (np. ciała zarządcze i eksperckie) i nieludzkich (np. technologie, dokumenty) „węzłach w społeczno-materialnej sieci”, które mają kluczowy wpływ na kształtowanie praktyki. Silvia Gherardi [2012] używa pojęcia „społeczności praktyki” na określenie miejsca nieustannego jej produkowania, negocjowania i udoskonalania przez związane z nią osoby. Matt Watson [2016] uzupełnia SPT o kategorię władzy, posiłkując się koncepcjami biowładzy i *governmentality* Foucaulta i translacji Latoura. Władza wyrażałaby się w technologiach i mechanizmach wywierania wpływu wszytych w praktyki, takich jak np. cele i wskaźniki oraz technikach zbierania, przeliczania i reprezentowania zjawisk. Jej miarą byłaby trwałość określonego układu praktyk, ułożeń i ich relacji, ale jednocześnie można by ją przypisać także aktorowi na podstawie miejsca zajmowanego przez niego w tej sieci i wynikającego stąd stopnia zdolności do współkształtowania ww. technologii i mechanizmów. Z kolei Małgorzata Sikorska [2018: 44], odwołując się do Bourdieu, proponuje analizować różnice między kategoriami ludzi w zakresie zdolności „narzucania dominujących praktyk i znaczeń”. Tego typu odpowiedzi bazują zatem na uzupełnieniu SPT o pojęcia i schematy z innych teorii. Do takiego rozwiązania nieraz uciekają się też stosujące SPT prace empiryczne [Skowrońska, Schmidt 2023]. W tej pracy, z jednej strony, pokazuję, że takich „podpórek” używają już sami twórcy SPT. Z drugiej jednak argumentuję, że możliwe jest znacznie bogatsze opisanie i wyjaśnianie zmiany na gruncie samej SPT, jednak wymaga ono rekonstrukcji i odpowiedniego złożenia wszystkich jej elementów, w tym tych rzadziej używanych i niecentralnych, co proponuję w dalszej części tekstu.

DYNAMIKA JAKO EFEKT PRZEKSZTAŁCEN RELACJI MIĘDZY ELEMENTAMI

Wersja Theodore’a Schatzkiego: Sprawczość i adaptacja

U Schatzkiego trwanie *social site* jest z definicji dynamiczne. Stop-klatka to sztuczny twór badacza, efekt szczególnego rodzaju praktyki (nauka), ponieważ aktualny stan sieci elementów stale umożliwia i ogranicza dalsze zdarzenia (**prefiguracja**), tworząc matrycę miejsc i ścieżek, gdzie może się coś wydarzyć (**relacje przestrzenne**). Wiele *doings* i *sayings* podtrzymuje jednak praktykę, niemal wyłącznie odtwarzając jej dotychczasowe elementy i organizację. Zmiana

zachodzi, gdy kolejne *doing* okazuje się *mutacją* i/lub wzbudza mutację w praktyce albo *arrangement* [s. 234].

„Centralnym motorem” wzbudzania mutacji jest klasyczna socjologiczna kategoria **sprawczość** (ang. *agency*) [s. 223–224]. To jednak nie przymiot jednostki: *agency is doing*, a *doings* to zdarzenia, za które *odpowiedzialność* przypisujemy nie tylko ludziom, lecz także organizmom, artefaktom albo rzeczom [s. 191]. W toku realizacji praktyk *doing* prowadzi do reprodukcji lub rekonponowania praktyk(i) oraz ułożeń [s. 237–246]. Sprawczość może mieć charakter czysto **przyczynowy** bądź **intencjonalny**, kiedy aktor kieruje działania, intencje, emocje, myśli albo przekonania względem innego aktora lub jego stanu. Intencjonalność przysługuje wyłącznie człowiekowi. Jej pojawieniu się sprzyjają awarie – gdy coś nagle nie pasuje lub nie działa, pojawia się przestrzeń na refleksję i intencjonalne działanie [s. 242–243]. Pod tym względem Schatzkiemu jest blisko do amerykańskiego pragmatyzmu [James, Dewey, zob. Joas 1996] oraz Kaufmanna [2004]. Ale zmiana jest też często *niezamierzoną* konsekwencją intencjonalnych *doings*, wywołujących konieczność adaptacji praktyki, co przywodzi na myśl klasyczną pracę Mertona [2002].

Zmiana praktyki to efekt sprawczości elementów należących do związanych z tą praktyką ułożeń (rzeczy, artefakty, organizmy, ludzie) oraz adaptacji elementów ułożeń i praktyki do zmian zachodzących w innych elementach. Podczas gdy zmiana ogólnych rozumień, reguł lub teleoafektywności jest zazwyczaj intencjonalna, to zmiana praktycznych rozumień i „rekompozycja praktyki” ma częściej charakter adaptacyjny (np. wobec „wprowadzenia nowej maszyny, porządku, projektu albo zadania” [s. 241]). Przykłady autora [s. 241–242] sugerują, że może to być **reakcja na zmiany komponentów** praktyki lub *arrangement* (np. „zwiększona potrzeba zysku”, „zmieniające się pragnienia”, „pogłębienie wiedzy technicznej”, efekt „akumulacji doświadczenia”, „osobliwości ciała”) lub **reakcja na „zmieniające się okoliczności”** (np. „nowe działania w innych miejscowościach”, pojawienie się „konkurencyjnych firm”, „dostarczenie z zewnątrz nowych przepisów”, awarie).

Wersja Elizabeth Shove: Tworzenie i zrywanie połączeń

Choć nie odmawiają sprawczości ani ludziom [Shove, Pantzar, Watson 2012: 125–126], aktywnie monitorującym swoje praktyki jako performance [s. 99–101] i mającym indywidualne „kariery” oraz projekty [s. 64–79], ani stworzonym przez nich narzędziom [s. 100–115], to dla zespołu Shove trwałość i dynamika praktyki zasadzają się głównie na trwałości powiązań między jej elementami.

Praktyki pojawiają się, zmieniają i znikają, kiedy połączenia między trzema typami elementów są tworzone, podtrzymywane albo przerywane. [Shove, Pantzar, Watson 2012: 13–14]

Analiza zmiany polega głównie na śledzeniu procesów tworzenia i przerywania powiązań między elementami oraz trajektorii elementów – historii ich obecności w praktykach. To elementy „mogą się przemieszczać i to robią, [podczas gdy] praktyki [...] to zlokalizowane, [...] usytuowane przypadki integracji [elementów] (które nie podróżują)” [Shove, Pantzar, Watson 2012: 39]. Autorzy nie oferują jednak zestawienia typów takich procesów, lecz są one w ich pracy rozsiane. Gromadząc je i syntezując, proponuję wyróżnić następujące warianty.

1. **Podłączenie do praktyk(i) nowo stworzonego lub odnalezionego elementu**, który wpływa na tworzące ją już elementy. Przykładowo, pasy bezpieczeństwa (*materialność*) zmieniły *znaczenie* bezpieczeństwa i *kompetencje* potrzebne do bezpiecznego prowadzenia.

2. **Zmiana zawartości elementu danej praktyki na skutek tego, co się z nim dzieje w innych praktykach**, tj.:

- a) **podłączenia go także do innej praktyki** (np. zmiana znaczenia kijków do podpierania się – po odłączeniu ich od dawnych praktyk i połączeniu z istniejącymi koncepcjami dobrostanu i natury, z którymi stworzyły wspólnie *nordic walking*);
- b) **zmiany elementu w toku realizacji innej praktyki** (np. w praktyce prowadzenia auta – naprawianie samochodu nie wymaga już osobistych kompetencji, lecz jedynie telefonu do warsztatu – zmienia to znaczenie męskości, co wpływa także na inne praktyki, których elementem jest męskość).

3. **Zmiana zawartości albo sposobu funkcjonowania elementu tworzącego praktykę na skutek zmiany zawartości innych tworzących ją elementów**. To bieżący proces ewolucji elementów. W toku performowania praktyki i interakcji między elementami w ich „treści” zachodzą stopniowe zmiany, nawet jeśli kształt sieci pozostaje podobny, a żaden element nie pojawił się ani nie zniknął.

4. **Zlewanie się z innymi elementami** (np. dzinsy, skórzana kurtka i samochód zlewające się w pewnym okresie i kręgach w młodość-nowoczesność [s. 55]) lub odwrotny proces **rozcłonkowania elementu**.

5. **Usunięcie lub zanik elementu praktyki i w efekcie:**

- a) trwanie lub zyskanie przez niego nowego życia w innej praktyce/praktykach (a tym samym zmiana jego znaczenia; zob. pkt 2);
- b) zapomnienie lub przeniesienie w stan uśpienia – do reaktywacji w jakiejś praktyce w przyszłości (zob. pkt 1).

Tym, co czasami pomija się w empirycznych zastosowaniach SPT, jest to, że ww. procesy zazwyczaj podlegają szeregom wymagań i charakterystyk [por. Rudnicki 2023]. Dokonując ponownie twórczej syntezy, sądzę, że można je sformułować następująco:

1. **wymagają rozerwania lub modyfikacji połączeń** między elementami praktyki, do której wchodzi lub z której wychodzą (mechanizmy 1., 2. i 5.) – np. włączenie motoryzacji w praktykę podróżowania do pracy następowało często poprzez stopniowe przejmowanie przestrzeni publicznej oraz rozluźnianie połączeń między rowerem i poruszaniem się pieszo a jezdnią i chodnikiem (materialność) oraz pozytywnymi skojarzeniami (znaczenia) i zanikiem powszechności umiejętności sprawnego jeżdżenia rowerem (kompetencje).

2. **wymagają „podstawy”**, do której można je dołączyć (mechanizmy 1., 2a, 4. i 5a) – np. bazowej kompetencji, do której można dokleić nową [s. 57], albo inspiracji tym, jak dany element działał w innej, podobnej praktyce (np. zaadaptowanie reguł poruszania się po prawej stronie jezdni, wprowadzonych dla ruchu konnego, do praktyki automobilności; początkowe inspirowanie się kształtami łodzi przy projektowaniu wczesnych samochodów);

3. **wymagają sprzyjających warunków** dla uwolnienia, przemieszczenia i osadzenia się elementów (mechanizmy 1–2 i 4–5), które pozwolą na:

- transportowanie elementów, a więc istnienia kanałów ich krążenia [s. 56] oraz dostępu do nich, który jest zawsze zróżnicowany społecznie [s. 28];
- deklasyfikację elementu i jego ponowną reklasyfikację w nowej praktyce albo dekontekstualizację, przekazanie, rekontekstualizację i stabilizację elementu [s. 57].

Inaczej mówiąc, po pierwsze, elementy nie krążą swobodnie i przypadkowo, a po drugie, ich dołączenie do praktyki wymaga zwykle lokalnych procesów adaptacyjnych.

DYNAMIKA JAKO EFEKT PRZEKSZTAŁCEŃ RELACJI MIĘDZY PRAKTYKAMI

Czas na drugi rodzaj dynamiki praktyk, czyli ten wynikający nie z relacji między elementami praktyk, lecz między samymi praktykami. Skoro praktyka nie jest redukowalna do swoich elementów, lecz charakteryzowana przez ich powiązania i powiązania praktyki z innymi praktykami, to również mechanizmy zmiany praktyki nie powinny być wyjaśniane wyłącznie zmianami jej elementów. Wynikałoby to też z tezy, że zmiana jest głównie emergentna, a nie kauzalna, oraz że wynika z przekształceń w układzie praktyk, nie zaś w wywarciu na nie wpływu

„z zewnątrz” [Shove, Pantzar, Watson 2012: 143]. Również dla Schatzkiego to zmiana *bundles* (wiązki praktyk-ułożeń) stanowi „podstawowy składnik zmiany społecznej, a pojawianie się, trwanie i rozpadanie *bundles* to podstawowe zjawiska społeczne” [2011: 6].

Schatzki wymienia aż trzynaście procesów [2002: 241–256], w których współzależność ewolucji różnych praktyk i ułożeń skutkuje dynamiką *social site*.

1. **Zarażenie** (ang. *contagion*), czyli gwałtowne upowszechnienie się formy praktyki w rezultacie „**rozpowszechnienia informacji**” o niej oraz „jej **atrakcyjności dla osiągnięcia jakiegoś celu** (np. rozwiązania jakiegoś problemu, zaspokajania jakiegoś pragnienia albo potrzeby)”.

2. **Pożyczenie elementu** innej praktyki lub wytworzenia podobnego.

3. **Zagarnięcie** istniejących aktywności do **nowego celu**.

4. **Hybrydyzacja**, czyli połączenie dwóch bardzo różnych rodzajów praktyk.

5. **Bifurkacja**, czyli podział praktyki na dwa sposoby jej wykonywania.

6. Włączenie elementu praktyki/ułożenia do innego *bundle* i w efekcie jego **inseminacja** (proliferacja) lub **zatrucie** (doprowadzenie do rozpadu).

7. **Konflikt**, czyli rywalizacja praktyk o te same elementy ułożenia w dążeniu do podobnego celu.

8. **Koherencja**, czyli wzajemne wspieranie się praktyk.

9. **Wspólne zdarzenia**, czyli współzależne reakcje różnych praktyk na „naturalne katastrofy”, „rewolucje lub załamania gospodarcze” albo wojny, zwykle skutkujące zmianą sytuacji uczestników różnych praktyk, wywołującą ich reakcję i rozbicie wielu praktyk na elementy, które zostają zlepione w inne praktyki niż dotąd.

10. **Media komunikacji**, czyli „wydarzenia, działania [...] i zjawiska fizyczne, za sprawą których wśród ludzi wykonujących te same lub różne praktyki przepływa informacja” [s. 250]. Nie są to media komunikacji znane z teorii systemów (tj. formy koordynacji działań na drodze przekazywania reprezentacji obiektów, takie jak język, pieniądze, władza, wartości czy wpływ), lecz raczej sposoby przekazywania informacji, przyczyniające się do kontroli i koordynacji działań.

11. **Polityka**, czyli „intencjonalne, kolektywne zarządzanie (pewnym sektorem) *social site*, a właściwie „zarządzanie kierunkami przepływów i sprawczości” [s. 251]. Ten szczególny rodzaj praktyki „zapewnia skoordynowaną zmianę w wielu praktykach i ich kompleksach”, a także je prefiguruje [s. 251]. Polityka okazuje się zatem „centralnym elementem życia społecznego i kluczowym determinantem kierunków aktywności ludzkiej i nieludzkiej” [s. 251], obejmując różne „praktyki, w których ludzie się łączą, aby nadzorować i kierować sprawami swoimi i innych”.

12. „**Procesy, które [...] są propagowane przez organizmy i rzeczy**” [s. 252], np. zmiany klimatu albo inwazję szczurów.

13. **Myśl i poznanie**, a więc rekompozycje powstające na skutek kreatywnego wysiłku poznawczego, myślowego, imaginatywnego.

To, że powyższe zestawienie nie upowszechniło się w literaturze, wynika, jak sądzę, z tego, że miesza ono ze sobą wiele porządków. Wydaje się, że relacji między praktykami dotyczą tylko procesy 4., 5., 7. i 8. Procesy 2., 3. i 6. można uznać za opisywane wcześniej efekty przemieszczania elementów. Procesy 1. i 13. odwołują się do omówionej już sprawczości organizmów i rzeczy oraz intencjonalności człowieka. Wreszcie 9., 10., 11. i 12. zdają się wprowadzać dodatkowe kategorie: szczególnego rodzaju „zdarzenia”, szczególny typ artefaktów (media komunikacji) i szczególny typ praktyk (polityka).

Część z opisanych wyżej mechanizmów odnajdziemy także w publikacji Shove, Pantzara i Watsona [2012]. Syntezując ich pracę pod tym kątem, zauważymy, że praktyki się zmieniają, gdy zmienia się sposób powiązania praktyki z innymi praktykami, a więc kiedy:

1. **zlewają się** w jedną, „większą” praktykę gromadzącą wiele pomniejszych praktyk potrzebnych do jej realizacji (np. jeżdżenie autem, które skryzalizowało się w momencie wykształcenia praktyk związanych z produkowaniem, serwisowaniem, naprawianiem i prowadzeniem auta [s. 82–83]);

2. **synchronizują się** – wiążą w sekwencję praktyk według ścisłej kolejności i rytmu współzależności (np. pieczenie ciasta, wprowadzanie statku do portu [s. 86]);

3. **sprzęgają się zwrotnie** i nadają sobie wzajemnie wkład, efekt oraz sens (np. finansowanie badań prowadzi do publikacji, a te zwrotnie uzasadniają finansowanie badań);

4. **dziela się elementami** (np. zakupy, jedzenie i ćwiczenia gromadzące się wokół wspólnych elementów, jakimi są tłuszcz i zdrowie [s. 112]);

5. **wymieniają się elementami**, tworząc nowe kombinacje (ang. *cross-fertilization* [s. 86]);

6. **luźno się wiążą** („styl życia”, „habitus”, praktyki „z tej samej dziedziny”);

7. **współgromadzą się** w jednej przestrzeni (np. praktyki łaźienkowe, a ogólniej – miasto jako zagęszczenie i różnorodność praktyk pozwalająca im się reprodukować i zmieniać), czasem wokół jednego przedmiotu (np. maszyna do pisania, która ustawiła nowoczesne biura i masę ich praktyk) lub w przestrzeni wirtualnej [s. 108];

8. **współzawodniczą o elementy oraz o praktykujących** i ich czas, w efekcie zyskując ich lub tracąc [s. 87–91] i zwyciężając albo też zyskując dominację

[s. 124], albo doprowadzają do zupełnego zaniku jakiejś praktyki i zastąpienia jej inną. Jest to zatem szczególny oraz kluczowy proces zmiany praktyki, niepolegający na wymianie elementu praktyk, lecz wymianie praktykujących o określonych cechach, co prowadzi do jej rosnącej lub spadającej popularności i zmiany jej charakteru (np. ewolucja nordic walking, które jako pierwsze podchwyciły kobiety w średnim i starszym wieku, a potem inne kategorie społeczne).

Również te procesy mają zwykle szereg wymagań i charakterystyk. Zależą one przede wszystkim od następujących czynników, które jednocześnie zwrotnie współtworzą i przekształcają praktyki:

1. wymienionych wcześniej **warunków dla uwalniania, przemieszczania i osadzenia się elementów**;

2. **opisów, standardów, materializacji i mediacji praktyki** tworzonych w toku rozwijania praktyki i włączania jej do istniejących obiegów takich jak przemysłowa produkcja;

3. **cech sieci społecznych**, którymi praktyka cyrkuluje i które współtworzy;

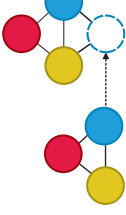
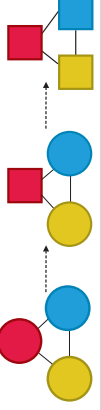

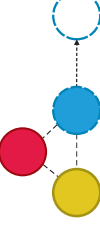
4. **czasoprzestrzeni i rytmów czasowych** wyznaczających miejsce dla praktyk;

5. **parametrów wiązek i kompleksów praktyk** oraz wynikających stąd emergentnych i kumulatywnych właściwości tych szerszych układów.

O ile pierwsze siedem mechanizmów to operacje na praktykach i ich elementach, o tyle ósmy oraz ww. warunki, podobnie jak mechanizmy 9.–12. u Schatzkiego, również wprowadzają dodatkowe kategorie, które trudno sprowadzić do bycia praktyką, takie jak „sprzyjające warunki”, mediatorzy (opisy, standardy), sieci społeczne, czasoprzestrzeń, rytm czasowy oraz osoby praktykujące. Ci ostatni pojawiają się dodatkowo w innych miejscach pracy jako podmioty wpływające na zmianę praktyk poprzez wysiłki nakierowane na przekształcenie trajektorii praktyki w określony sposób (np. promując nowy produkt), a z drugiej strony jako ci, których zbyt mała satysfakcja z wykonania praktyki i zbyt małe przywiązanie do niej, związane ze spadającą oczywistością i nagradzającym charakterem praktyki, prowadzi do jej uniszczewienia lub zaniku [s. 51, 76, 136].

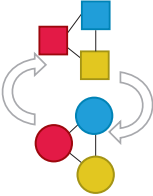
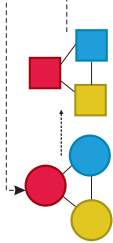
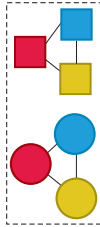
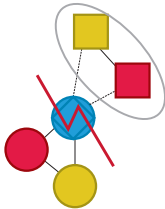
Tabele 1a–1c zbierają wszystkie zidentyfikowane mechanizmy dynamiki. Kolorem niebieskim oznaczyłem te występujące u Shove, a pomarańczowym – te u Schatzkiego. Pierwsze dwie rodziny odpowiadają dwóm typom wyróżnionym wprost w obu nurtach SPT. Trzecia pokazuje, że część mechanizmów zawartych w SPT nie mieści się w tym podziale i opiera na wprowadzeniu kategorii, które w wielu innych teoriach wiązano by z dziedziną „makro”, „reżimu” lub „systemu” albo z dziedziną „aktorów” i ich biografii.

TABELA 1a. Mechanizmy zmiany praktyk postulowane w pracach Shove, Pantzara, Watsona [2012] i Schatzkiego [2002], cz. I, dynamika związana z relacjami między elementami praktyk.

Relacja, w której występuje dynamika	Lp.	Mechanizmy zmiany praktyk występujące u Shove, Pantzara i Watsona [2012] oraz Schatzkiego [2012]	Schemat koncepcyjny ilustrujący mechanizm (oparty na definicji Pantzara i Watsona 2012)	Przykład z badań praktyk mobilności z dziećmi
Dynamika elementów (relacje między elementami)	1	podłączenie nowego elementu do praktyki / sprawczość lub adaptacja		otrzymanie lub zakup auta, które zostaje wplecione w praktykę dojeżdżania do szkoły, dotychczas opartą na rowerze
	2	podłączenia elementu praktyki do innej praktyki (tak, że będzie oddział dzielony przez obie praktyki) / sprawczość lub adaptacja		auto zaczyna być używane nie tylko rekreacyjnie, ale i jako element pracy zawodowej
	3	ewolucja elementów praktyki na skutek ewolucji innego jej elementu / sprawczość lub adaptacja		używanie auta zmienia definicję odległości i komfortu i zmniejsza znaczenie dobrej kondycji fizycznej
	4	złanie się elementów lub podział elementu / sprawczość lub adaptacja		miejsca zaczynają być dzielone wg tego, czy da się tam zaparkować, a auto, jezdnia i garaż tworzą nową przestrzeń codziennej prywatności
	5	usunięcie lub zamik elementu / sprawczość lub adaptacja		rower przestaje być elementem kompatybilnym ze znaczeniami i umiejętnościami obecnymi w praktyce mobilności.

Źródło: opracowanie własne.

TABELA 1b. Mechanizmy zmiany praktyk postulowane w pracach Shove, Pantzara i Watsona [2012] oraz Schatzkiego [2002], cz. II, dynamika związana z relacjami między praktykami.

Relacja, w której występuje dynamika	Lp.	Mechanizmy zmiany praktyk występujące u Shove, Pantzara i Watsona [2012] oraz Schatzkiego [2012]	Schemat koncepcyjny ilustrujący mechanizm (oparty na definicji praktyki w wersji Shove, Pantzara i Watsona 2012)	Przykład z badań praktyk mobilności z dziećmi
II Dynamika praktyk (relacje między praktykami)	1	<p>koherencja</p> <p>P1 i P2 się wspierają, uzupełniają, pobudzają</p>		<p>praktyka dojeżdżania do pracy autem jest kompatybilna ze sposobem wykonywania pracy (np. dostępność miejsca parkingowego, harmonogram dopasowany do osób, które mogą się dostać do pracy autem itp.)</p>
		<p>synchronizacja</p>		<p>praktyka dojeżdżania do pracy i praktyka odbierania dziecka zostają ze sobą zsynchronizowane</p>
		<p>sprężenie zwrotne</p>		<p>dojeżdżanie do pracy autem umożliwia wykonywanie nowego rodzaju pracy w miejscu usytuowanym daleko od domu, co zwrótnie wzmacnia czas spędzany w aucie oraz związane z nim znaczenia i umiejętności</p>
		<p>luźne związanie</p>		<p>dojeżdżanie do pracy autem i zakupy w sklepach wielkopowierzchniowych występują zwykle obok siebie</p>
	2	<p>konflikt / współzawodnictwo</p> <p>P1 i P2 rywalizują o ten sam element</p>		<p>przestrzeń przed zakładem pracy staje się przedmiotem sprzecznych roszczeń kierowców, jak i zyskującej na popularności praktyki dojeżdżania rowerem</p>

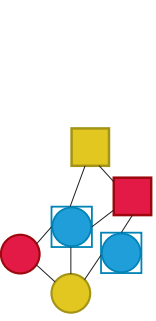
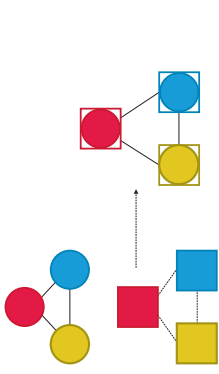
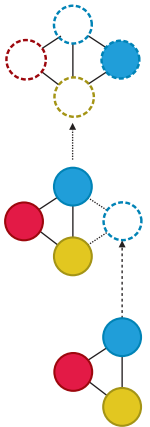
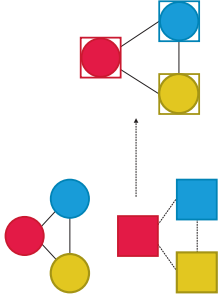
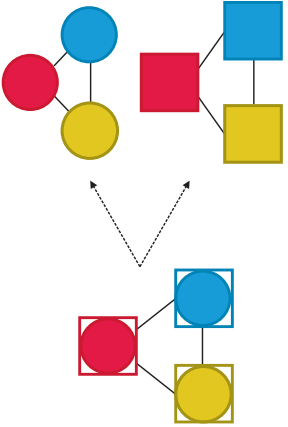
Relacja, w której występuje dynamika	Lp.	Mechanizmy zmiany praktyk występujące u Shove, Pantzara i Watsona [2012] oraz Schatzkiego [2012]	Schemat koncepcyjny ilustrujący mechanizm (oparty na definicji praktyki w wersji Shove, Pantzara i Watsona 2012)	Przykład z badań praktyk mobilności z dziećmi
	3	element P1 staje się elementem P2		parkingi zostają przeznaczone na cele obu typów praktyk
	4	połączenie praktyk		dojeżdżanie do pracy autem umożliwia szereg nowych praktyk lub dodaje do praktyki mobilności szereg nowych miejsc, skojarzeń, umiejętności
		włączenie/ kolonizacja, dominacja		włączenie samochodu do praktyki dostarczania dziecka do szkoły sprawia, że podróż przestaje się opierać na umiejętności jeżdżenia rowerem i kojarzyć ze wspólnymi wygłupami, a oba te elementy stopniowo odchodzą w niepamięć
		hybrydyzacja/ zlanie się		praktyka jeżdżenia autem i praktyka jeżdżenia rowerem zlewają się ze sobą, tworząc nowy wariant dojeżdżania do pracy w formie dojeżdżania autem na obrzeża miasta i przesiadania się na schowany w bagażniku rower

TABELA 1b (cd.) Tabela 1b. Mechanizmy zmiany praktyk postulowane w pracach Shove, Pantzara i Watsona [2012] oraz Schatzkiego [2002], cz. II, dynamika związana z relacjami między praktykami.

Relacja, w której występuje dynamika	Mechanizmy zmiany praktyk występujące u Shove, Pantzara i Watsona [2012] oraz Schatzkiego [2012]	Schemat koncepcyjny ilustrujący mechanizm (oparty na definicji praktyki w wersji Shove, Pantzara i Watsona 2012)	Przykład z badań praktyk mobilności z dziećmi
5	<p>podział praktyki</p> <p>bifurkacja</p>		<p>z praktyki jeżdżenia autem wylania się jej nowy podtyp w postaci korzystania z auta współdzielonego</p>

Źródło: opracowanie własne

TABELA 1c. Mechanizmy zmiany praktyk postulowane w pracach Shove, Pantzara i Watsona [2012] oraz Schatzkiego [2012], cz. III, dynamika związana z relacjami między praktykami a innymi zjawiskami.

Relacja, w której występuje dynamika	Lp.	Mechanizmy zmiany praktyk występujące u Shove, Pantzara i Watsona [2012] oraz Schatzkiego [2012] Schemat koncepcyjny ilustrujący mechanizm (oparty o definicję praktyki w wersji Shove, Pantzara i Watsona 2012)
III Między praktykami a innymi zjawiskami (ułożeniem? otoczeniem?)	1	skupione na relacji z aktorem ludzkim/żywym wysiłek poznawczy / refleksyjne monitorowanie akumulacja doświadczenia / kariery praktykujących polityka / celowe próby kształtowania trajektorii praktyki rekrutacja oraz stopień wierności i rzetelności aktora, związany z oczywistością, normatywnością i satysfakcją
	2	skupione na relacji z innymi elementami otoczenia/kontekstu zmieniające się okoliczności wspólne zdarzenia / rewolucje awarie polityka impulsy od organizmów lub rzeczy / ludzkich narzędzi i urządzeń, ale też infrastruktury relacje przestrzenne / współgromadzenie w przestrzeni

Źródło: opracowanie własne

Powyższa analiza dostarcza katalogu zróżnicowanych dróg dokonywania się zmiany społecznej. Jak zwraca uwagę Schatzki [2011: 22], zaletą SPT jest właśnie możliwość dostrzeżenia wielości możliwych ścieżek, zamiast uciekania się do ogólnych kategorii, takich jak dyfuzja innowacji i zakorzenianie jej w istniejącym reżimie. Są to jednak raczej wskazówki, jak opisywać zmianę, niż jak wyjaśniać, czy i w jakim kierunku zachodzi. Poniżej proponuję wyjście poza samą deskrypcję.

ZMIENNOŚĆ I NIEZMIENNOŚĆ W SPT

Wykonana wyżej twórcza rekonstrukcja mechanizmów zmiany obecnych w klasycznych pracach z dziedziny SPT pokazuje głównie, w jaki sposób można jej używać do opisu zjawisk. Czy jednak teoria ma też potencjał do formułowania wyjaśnień lub przewidywań? Sądzę, że częściowo tak jest, przynajmniej jeśli chodzi o odpowiedź na pytanie, kiedy praktyka jest bardziej, a kiedy mniej podatna na zmianę. Tabela 2 podsumowuje cechy sprzyjające z jednej strony zanikowi praktyki (lub jej głębokiej przebudowie), a z drugiej – jej trwaniu i niezmienności lub stopniowej ewolucji. Część z nich można znaleźć w analizowanych wcześniej pracach źródłowych, a pozostałe wyprowadzam pośrednio, odnosząc się do poszczególnych opisanych wyżej mechanizmów zmiany społecznej.

TABELA 2. Cechy sprzyjające zanikowi praktyki lub jej głębokiej przebudowie oraz jej trwaniu i niezmienności lub stopniowej ewolucji, wskazane bezpośrednio lub pośrednio w pracach Shove, Pantzara i Watsona [2012] oraz Schatzkiego [2002].

Wnioski na temat trwałości oraz zmienności i nietrwałości/ zmienności praktyk wynikające z SPT		Komentarz (w tym ewentualne wątpliwości i uwagi krytyczne)			
	Cecha (praktyk, ich elementów albo aktorów)	Wartość cechy sprzyjająca zanikowi praktyki (lub jej głębokiej transformacji)	Wartość cechy sprzyjająca trwaniu i stopniowej ewolucji praktyki i jej zasięgu		
I	JEDNOSTKA ANALIZY: ELEMENTY PRAKTYK				
1	kompatybilność elementów tworzących praktykę	niska (awarie, haczenie, problemy do rozwiązania)	wysoka (płynność i powtarzalność, trwanie i/lub zwiększanie zasięgu)	różne formy tej samej praktyki lub podobnych, rywalizujących ze sobą praktyk mogą się silnie różnić kompatybilnością elementów	
2	dostępność kluczowych elementów	mała dostępność elementu, bez którego trudno uprawiać praktykę lub który mógłby ją zastąpić	powszechna dostępność elementów potrzebnych do wykonania praktyki	brak może powodować zanik, ale także wyzwalać twórczą adaptację innych elementów praktyki i w ten sposób jej transformację	
3	potencjał do ewoluowania istniejących oraz wplatania w praktykę nowych elementów	dostępność nowych elementów i potencjał dla ich krążenia – infrastruktura i media oraz sieci społeczne	niska gęstość i zasięg sieci transportowania/krążenia elementów danej praktyki i elementów alternatywnych	wysoka gęstość i zasięg sieci transportowania/krążenia elementów danej praktyki i alternatywnych	duże uproszczenie, które wymagałoby uwzględnienia również innych parametrów sieci i typów więzi społecznych
		uniwersalność i elastyczność nowych elementów, które miałyby dołączyć do praktyki – ich potencjał do tego, by je rekontekstualizować	niska (duże ryzyko, że nowy element się „nie przyjmie”)	wysoka (ułatwia ich dekontekstualizację i rekontekstualizację w nowej praktyce)	potencjał do rekontekstualizacji jest zależny od specyfiki praktyki przyjmującej – relacji między nią a nowym elementem
		uniwersalność i elastyczność elementów tworzących już praktykę – ich potencjał do rekontekstualizowania nowych elementów	niska (utrudnia rekontekstualizację nowych elementów)	wysoka (ułatwia rekontekstualizację nowych elementów)	

3 (cd.)	potencjał do ewoluowania... (cd.)	multikontekstowość elementów / obecność elementów praktyki w innych praktykach	niska (zwiększa ryzyko zaniku istotnego dla praktyki elementu)	wysoka (zmniejsza ryzyko zaniku istotnego dla praktyki elementu)	z drugiej strony wysoka multikontekstowość czyni praktykę podatną na zmiany wynikające z tego, co się dzieje z tym elementem w innych praktykach, a więc niekoniecznie musi zwiększać trwałość jej obecnej postaci
II JEDNOSTKA ANALIZY: PRAKTYKI					
1	zdolność praktyki do tworzenia powiązań z innymi praktykami		niska (zmniejsza odporność praktyki, zamyka ją w ograniczonej sieci)	wysoka (zwiększa odporność praktyki, wplata ją w szerszą sieć)	z drugiej strony wysoka zdolność tego typu czyni praktykę podatną na daleko idące zmiany – konflikt, bifurkację, hybrydyzację, inseminację, zatrucie
2	stopień odporności na znaczące zmiany w otoczeniu / „wspólne zdarzenia”		niski (zmniejsza odporność praktyki, czyni ją zależną od nagłych wstrząsów)	wysoki (zwiększa odporność praktyki i jej zdolność adaptacyjną)	czy otoczenie to inne praktyki i ułożenia? Szczególnie w przypadku wersji Shove, Pantzara i Watsona [2012] brakuje kategorii pozwalających ująć ten aspekt świata społecznego; nie jest też określone, czym jest odporność
IIIa JEDNOSTKA ANALIZY: INNE ZJAWISKA TWORZĄCE UKŁAD ALBO „TEKSTURĘ” PRAKTYK					
1		materializacja i umiejscowienie	niedookreślone, efemeryczne, nieregularne	wyraźne, stałe, powtarzające się	
2	osadzenie praktyki w czasie, przestrzeni i standardach	wykształcenie opisów i standardów	brak lub duże zróżnicowanie	rozbudowane i usystematyzowane	są to wątki rozwijane w późniejszych pracach dotyczących SPT, wymagające zintegrowania z jądrem teorii
3		wpisanie w rytmy czasowe – stopień synchronizacji/ komplementarności	niski (konflikty harmonogramów, niezgrywanie się, rywalizacja o czas itp.)	wysoki	
IIIb JEDNOSTKA ANALIZY: AKTORZY (LUDZCY I NIELUDZCY) / RELACJA PRAKTYKI Z AKTORAMI I NOSICIELAMI					
1	dostępność potencjalnych praktykujących		niska	wysoka	określenie powodów niskiej i wysokiej dostępności, wierności i/lub rzetelności wymagałoby dookreślenia teoretycznego i empirycznego
2	rzetelność i wierność		niska	wysoka	

TABELA 2. (cd.) Cechy sprzyjające zanikowi praktyki lub jej głębokiej przebudowie oraz jej trwaniu i niezmienności lub stopniowej ewolucji, wskazane bezpośrednio lub pośrednio w pracach Shove, Pantzara i Watsona [2012] oraz Schatzkiego [2002].

Wnioski na temat trwałości oraz zmienności i nietrwałości/ zmienności praktyk wynikające z SPT				Komentarz (w tym ewentualne wątpliwości i uwagi krytyczne)
Cecha (praktyk, ich elementów albo aktorów)	Wartość cechy sprzyjająca zanikowi praktyki (lub jej głębokiej transformacji)	Wartość cechy sprzyjająca trwaniu i stopniowej ewolucji praktyki i jej zasięgu		
IIIb	JEDNOSTKA ANALIZY: AKTORZY (LUDZCY I NIELUDZCY) / RELACJA PRAKTYKI Z AKTORAMI I NOSICIELAMI			
3	sprawczość	refleksyjność	wysoka (sprzyja wysiłkowi poznawczemu, ale może też sprzyjać zmianie destrukcyjnej, jak i adaptacyjnej)	bardzo ogólne mechanizmy, które mogą prowadzić do zaniku, przebudowy, trwania lub ewolucji praktyki i które wydają się w SPT niedookreślone
		zdolność i chęć silnych aktorów do kształtowania trajektorii praktyk	wysoka (sprzyja zmianie, która jednak może być nakierowana tak na rozwój jakiejś praktyki, jak na doprowadzenie do jej zaniku)	
		sprawczość rzeczy, artefaktów, organizmów	rola bardzo zróżnicowana, zwłaszcza pod kątem sprzyjania lub niesprzyjania zmienności praktyk	

Źródło: opracowanie własne.

Jeśli chodzi o **cechy dotyczące elementów praktyki (I)**, są to: (1) kompatybilność elementów tworzących praktykę, (2) dostępność kluczowych elementów i (3) potencjał do ewoluowania istniejących oraz wplatania w praktykę nowych elementów. Odnośnie do **(I.1) kompatybilności elementów**, skoro sednem istnienia praktyki jest istnienie tworzących ją relacji, to jej zanikowi lub gruntownemu przemodelowaniu będą sprzyjać, po pierwsze, przeszkody w odtwarzaniu tych relacji. Praktyki to „**konfiguracje, które działają**” [Shove, Pantzar, Watson 2012: 10–11], wykazujące pewną spójność (ang. *unity*) [Schatzki 2002: 244 i in.]. Kiedy przestają działać, relacje muszą ulec zmianie, jeśli praktyka ma przetrwać. Jej **elementy muszą być kompatybilne** – wzajemnie się inicjować, wspierać, uzupełniać, pasować do siebie i/lub pozostawać w innego rodzaju relacji pozwalającej na realizację praktyki – **albo ulegać przekształceniom, które pozwolą taką kompatybilność uzyskać**. Praktyka o wysokim stopniu kompatybilności elementów pozwala na płynną powtarzalność i będzie raczej trwać lub ewolucyjnie zwiększać zasięg. Na przykład latanie samolotem opiera się na silnie powtarzalnych i zsynchronizowanych ze sobą elementach sprawiających, że przebiega bardzo podobnie, niezależnie od lotniska, linii lotniczych i innych

czynników. Natomiast niska kompatybilność elementów tworzących praktykę wywołuje problemy do rozwiązania, sprzyjając albo zanikowi praktyki, albo jej modyfikacji. Przykładowo, nawet w tych samych aglomeracjach miejskich w różnych pojazdach transportu zbiorowego występują nieraz inne reguły, inne taryfy biletowe, inne sposoby zakupu biletu, niesynchronizowane rozkłady, co utrudnia tworzenie łańcuchów komplementarnych działań.

Kompatybilność elementów tworzących praktykę i napięcia między nimi to wątek omawiany w SPT na bardzo ogólnym poziomie, który mógłby zostać zasilony dodatkowymi ramami teoretycznymi proponowanymi przez Jeana Claude'a Kaufmanna [2004] czy Mirosławę Marody i Annę Gizę-Poleszczuk [2006], opisujących m.in. napięcia między materialnością, przyzwyczajeniami a znaczeniami [Schmidt 2010]. Pogłębiona analiza teoretyczna i empiryczna danej praktyki wymagałaby określenia mechanizmów i stopnia kompatybilności oraz napięć między jej elementami takiego samego typu (np. między rowerem a stojakiem, ekologią a higieną) oraz różnego typu (np. między higieną a brakiem w zakładach pracy pryszniców dla osób przyjeżdżających rowerem [Manaugh, Boisjoly, El-Genidy 2016]). Korzystając z koncepcji zestawów praktyk i złożzeń Schatzkiego (zob. rysunek 1), można by wskazać znacznie więcej relacji określających kompatybilność i napięcia, w tym te pomiędzy różnymi regułami (np. promowanie zrównoważonego transportu i jednocześnie wielokrotnie wyższe dotowanie infrastruktury lotniczej i samochodowej niż służącej innym środkom przemieszczania się [Boussauw, Vanoutrive 2017]), jak i te pomiędzy ludzkim podmiotem a jego organizmem (np. afekty takie jak strach są dla sporej części osób jedną z najsilniejszych barier przed używaniem samodzielnie samochodu oraz przed lataniem samolotem [Schmidt i in. 2025]).

Drugim warunkiem trwania praktyki jest **(I.2) dostępność tworzących ją elementów** (lub alternatyw dla nich) – szerokie możliwości ich odtwarzania. W ten sposób po 1989 r. doszło do „wygaszenia popytu” na wielu liniach kolejowych w Polsce poprzez zmniejszanie częstości kursowania, uruchamianie połączeń o nieatrakcyjnych porach i likwidowanie linii [Trammer 2019]. W efekcie także umiejętności i pozytywne znaczenia związane z używaniem kolei szybko zanikały.

Natomiast tego typu brak nie musi powodować zaniku praktyki, lecz może prowadzić do jej przebudowania, jeżeli dostępne są alternatywne elementy i potencjalne konfiguracje. Zachowanie kompatybilności między elementami, zwłaszcza w dynamicznym otoczeniu, często wymaga nie powtarzania wciąż tych samych łańcuchów działań z użyciem tych samych elementów, lecz ewolucji tychże elementów, uzupełniania i wymiany. Pytanie o los praktyki jest wobec tego także **(I.3)** pytaniem o **potencjał praktyki do wplatania nowych elementów**,

związany z ich dostępnością (a tym samym z zakresem i gęstością kanałów krążenia elementów praktyk, zależnym od infrastruktury, mediów i sieci społecznych) oraz zdolnością do tworzenia połączeń między aktualnymi a nowymi elementami. Przykładowo, w sytuacji braku dostępu do nowych pojazdów i części elementy starych maszyn mogą zostać złożone w nowy pojazd – samochód, gokart, ciągnik czy kosiarkę – jak pokazują badania oddolnej twórczości na polskiej prowincji [Rakowski 2013].

Zazwyczaj niższa **gęstość infrastruktury i sieci społecznych** oraz większa zamkniętość tych ostatnich prowadzą do wolniejszego i rzadszego krążenia elementów oraz mniejszej stymulacji między aktorami, podczas gdy wyższa gęstość i otwartość odwrotnie [por. Shove, Pantzar, Watson 2012: 66–69]. Jest to jednakże teza o bardzo dużym kwantyfikatorze. Przykładowo, gęste sieci mają też tendencję do wytwarzania nacisku normatywnego, który może być nakierowany raczej na trwanie przy dotychczasowych praktykach niż na zmianę.

Z kolei **potencjał do tworzenia połączeń, a więc rekontekstualizacji nowych elementów**, wydaje się zależeć zarówno od uniwersalności i elastyczności elementów „przychodzących”, jak i tych tworzących już praktykę [por. Rudnicki 2023].

Niska **uniwersalność i elastyczność potencjalnych nowych elementów** to duże ryzyko, że nowy element się „nie przyjmie”, ponieważ nie uda się jego dekontekstualizacja i rekontekstualizacja w nowej praktyce. Przykładowo, współdzielone samochody nie dostały w Poznaniu możliwości darmowego parkowania w dowolnym miejscu, lecz tylko w nielicznych, specjalnie do tego wyznaczonych lokalizacjach, a jednocześnie pojazdów było na tyle mało, że skorzystanie z nich wymagało zwykle dłuższego spaceru. Taki samochód trudno było zatem włączać w istniejące praktyki sprawnego przemieszczania się po mieście. Za to elektryczne hulajnogi miały od początku możliwość parkowania gdziekolwiek, co dało im ogromną przewagę nad rowerami współdzielonymi i pozwalało rozwijać się tej praktyce kosztem innych, a także w sporze z praktyką bezpiecznego poruszania się pieszo [por. Lis-Plesińska i in. 2024].

Również **niska uniwersalność i elastyczność dotychczasowych elementów** sprawia, że nowe mogą nie być w stanie włączyć się do praktyki i podtrzymać jej funkcjonowania. Przykładowo, odpowiedzią województwa lubuskiego na zanikające połączenia kolejowe w latach 90. był zakup nowoczesnych wagonów ze Skandynawii. Okazało się jednak, że choć tabor pasował do oczekiwań pasażerów, to trudno było wpasować go w reguły, procedury i dyskurs rynkowej opłacalności tworzące wówczas kluczowe elementy praktyki funkcjonowania PKP, co doprowadziło do zezłomowania wagonów po kilku latach i pogłębienia kryzysu kolei w tym województwie [Trammer 2019].

Wreszcie zanik praktyki jest mniej prawdopodobny, jeśli cechuje ją **multi-kontekstowość**, tj. jej elementy są obecne także w wielu innych praktykach. Na przykład w przypadku praktyki automobilności to, że samochód nie jest tylko elementem przemieszczania się, lecz również obiektem kluczowym dla funkcjonowania przemysłu, a także ogromnej sieci praktyk związanych z budową i utrzymaniem infrastruktury, praktyk towarzyskości, praktyk troski o dziecko i wielu innych – sprawia, że jej zanik jest bardzo mało prawdopodobny [por. Mattioli i in. 2020; Kent 2022]. Jednocześnie zwiększa się prawdopodobieństwo ewolucji tej praktyki, ponieważ jej kluczowy element może zmieniać charakter na skutek tego, co się dzieje z nim w innych praktykach. Przykładowo, automobilność przekształcana jest na skutek wzrostu znaczenia idei komfortu i bezpieczeństwa w praktyce rodzicielstwa [McLaren, Parusel 2014].

Jeśli chodzi o **(II) cechy praktyki (a nie jej elementów) istotne dla oceny potencjału jej trwałości**, są to **(II.1)** zdolność do tworzenia powiązań z innymi praktykami oraz **(II.2)** stopień odporności na zmiany otoczenia albo całych konstelacji praktyk i ułożeń.

Odnosnie do pierwszej z cech (II.1) SPT sugeruje, że mniej podatne na zanik są praktyki o **wysokiej zdolności do tworzenia powiązań z innymi praktykami**. Podobnie jak w przypadku uniwersalności i elastyczności elementów, taki potencjał wiązania się powinien zwiększać odporność, ułatwiając praktyce bycie składową większych, a więc silniejszych sieci, a jednocześnie – dawać jej potencjał do ewolucji. Z drugiej strony czyni ją podatną na takie formy relacji między praktykami, które mogą powodować zmiany – konflikt, bifurkację, hybrydyzację, inseminację, zatrucie. Przykładowo, praktyka podróżowania samolotem jest coraz silniej związana z praktykami utrzymywania więzów rodzinnych, pracy zawodowej i odpoczynku, stając się ich niezbędnym elementem [Schmidt i in. 2025]. Jednocześnie drastyczna zmiana spowodowana covidem zmieniła znaczenia związane z lataniem i dostęp do używania samolotu tak silnie, wyłączając je z szeregu powyższych praktyk, że podróżowanie samolotem straciło nagle rację bytu.

Druga z cech, a więc (II.2) stopień odporności na zmiany otoczenia, jest problematyczna, ponieważ trudno powiedzieć, jaki status ontologiczny i epistemologiczny ma w SPT „otoczenie”. Możemy jednak przyjąć, że gdy mowa o „wspólnych zdarzeniach” w otoczeniu, takich jak „zabójstwa, kryzysy ekonomiczne, wydanie nowych przepisów albo susze” [Schatzki 2002: 250], to nie są to osobne byty, lecz raczej konstelacje praktyk i ułożeń bądź destrukcyjna sprawczość aktorów nieludzkich. Praktyki będą tym mniej podatne na zmianę, im bardziej są odporne na takie zdarzenia, a więc gdy są od nich niezależne lub są

elastyczne i potrafią się do nich łatwo adaptować. Taką odpornością cechuje się ponownie latanie samolotem, którego częstość zdążyła już przekroczyć poziomy sprzed pandemii. Jednocześnie ta odporność okazała się znacznie wyższa tam, gdzie praktyki zostały w mniejszym stopniu przerwane (podtrzymanie połączeń i zatrudnienia, nawet jeśli samoloty latały w dużej mierze puste), były związane z codzienną rutyną (loty krajowe), a pandemia miała łagodniejszy przebieg i/ lub towarzyszyły jej mniejsze restrykcje, a jednocześnie – tam, gdzie większy był zakres elastyczności w dostosowywaniu szczegółów praktyki do zmian, np. w miejscach, gdzie możliwe było szybkie likwidowanie jednych i tworzenia innych połączeń lotniczych [Sun, Wandelt, Zhang 2023].

Jeśli **chodzi o (III.a) istotne dla trwałości praktyk inne zjawiska**, które Shove, Pantzar i Watson nazywają „teksturą praktyk”, ponownie nie ma jasności, jaki jest ich status i relacja z praktykami [por. Nicolini 2016]. Zarówno prace Schatzkiego, jak i Shove ze współpracownikami sugerują jednak, że są to czas, przestrzeń oraz opisy i standardy.

Po pierwsze, trwałość nadaje praktyce **osadzenie jej w stałych miejscach wykonywania i infrastrukturach**. Brak materialnych punktów zaczepienia zmniejsza prawdopodobieństwo trwania i utrwalania praktyki. Tak jak wykształcenie łazienki jako osobnego pomieszczenia było ważnym punktem na drodze do uruchomienia i podtrzymywania współczesnych praktyk związanych z wodą i higieną [Shove, Pantzar, Watson 2002: 103–4], tak wyznaczenie w Poznaniu „hubów” mikromobilności zakończyło dyskusję na temat obecności e-hulajnogó w przestrzeni miasta, na długo ją utrwalając. Usunięcie raz wszytego w tkankę miejską powtarzalnego elementu jest trudne i mało prawdopodobne.

Po drugie, podobne znaczenie ma **wykształcenie opisów i standardów** praktyki. Brak opisów i standardów bądź ich duże zróżnicowanie sprzyja zanikowi lub przebudowie praktyki, np. brak jednej aplikacji i standardu w obszarze ładowania elektrycznych aut zmniejsza popularność tej praktyki, a jednocześnie wytwarza impuls do znalezienia nowej formy utrwalenia praktyki ładowania samochodu. Opisywanie i standaryzowanie praktyki przez społeczności praktykujących, przemysł oraz państwo tworzy stały kanał jej monitorowania, odtwarzania i adaptowania [Shove, Pantzar, Watson 2002: 102–105], a jednocześnie ułatwia jej ekspansję, czego przykładem jest ponownie lotnictwo.

Po trzecie, praktykę stabilizuje **wpisanie jej w rytmy czasowe, w których funkcjonują inne praktyki**. Stąd np. jednym z kluczowych wyzwań dla rozwoju sieci aut elektrycznych jest splecenie rytmów ładowania z rytмами praktyk, w których wykorzystywany jest samochód. W przypadku aut osobowych jest to m.in. ładowanie w trakcie wykonywania czynności, które unieruchamiają wła-

ściciela na dłuższy czas, takich jak praca czy zakupy, co wymaga instalacji dużej liczby ładowarek w zakładach pracy i centrach handlowych. Jeszcze większym wyzwaniem okazują się jednak wplecenie zajmującego dużo czasu ładowania w podróże, w których szczególnie liczy się czas dojazdu, oraz umożliwienie osobom mieszkającym w gęstej, wysokiej zabudowie ładowania pojazdów w nocy, gdy bardzo duża liczba użytkowników chciałaby uzyskać dostęp do ładowarki jednocześnie [por. Schmidt i in. 2024].

Wreszcie **ostatni rodzaj cech istotny dla trwałości praktyk to (III.b) te wynikające z ich relacji z aktorami**. Opierając się na dość ograniczonych wskazówkach zawartych w SPT, można wskazać trzy takie cechy. **Po pierwsze, jest to dostępność praktykujących aktorów ludzkich**. **Po drugie**, ponieważ praktykujący różnią się tym, co Shove nazywa rzetelnością oraz wiernością, zanikowi praktyki sprzyja też niska **rzetelność wykonywania praktyki** i/lub niska **wierność praktyce**. Jeśli występują trudności z wytworzeniem motywacji do dołączania i wykonywania praktyki – płynącej z utożsamiania się z pewnymi wartościami i odpowiadającymi im emocjami (Schatzki) lub związanej z nagrodami, których dostarcza, poczuciem niezbędności praktyki czy wręcz płynącej z przezroczystości nadającej jej oczywistość i/ albo dystynkcji, nakazów oraz zobowiązań dotyczących praktyki [Shove, Pantzar, Watson 2002: 75] – praktyka będzie słabnąć i zanikać. **Po trzecie**, dla trwałości praktyki kluczowa jest **sprawczość**. Zmianom praktyki sprzyja **wysiłek poznawczy**, ale mogą być one zarówno destrukcyjne, jak i adaptacyjne. Szczególnym rodzajem sprawczości, nakierowanym na zmianę praktyk, są **działania silnych aktorów** kształtujących politykę i rynek, mające na celu uruchomienie któregoś z opisanych mechanizmów zmiany i stworzenie warunków dla rekonfiguracji elementów oraz zmiany ich dystrybucji [por. Shove 2003: 161]. Wreszcie szeroką, ale mało doprecyzowaną pod kątem sprzyjania lub niesprzyjania zmienności praktyk, kategorią jest **sprawczość rzeczy, artefaktów i organizmów**.

DYSKUSJA I KONKLUZJE

Przeprowadzona analiza pokazuje, że SPT oferuje znacznie więcej wskazówek dotyczących mechanizmów zmiany świata społecznego, niż się najczęściej przyjmuje, czy nawet wykorzystuje w pracach empirycznych z obszaru SPT.

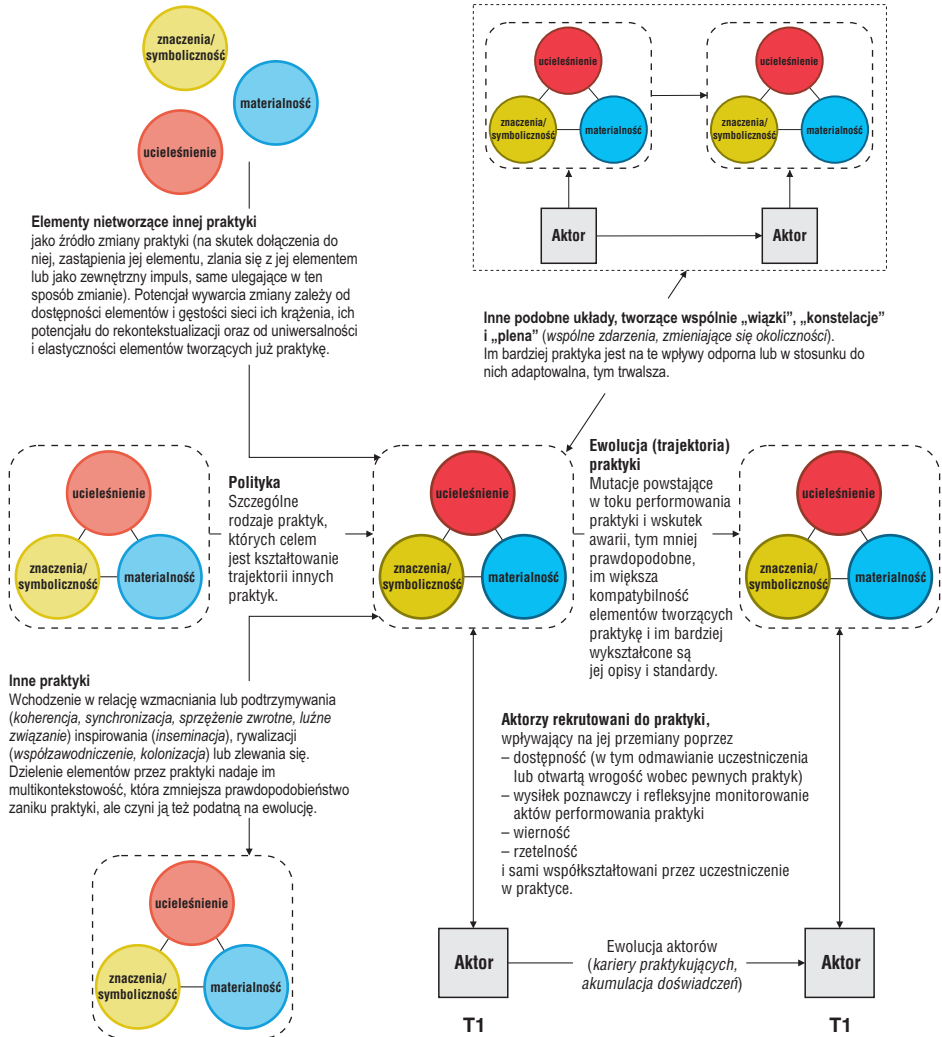
Po pierwsze, są **one jednak rozproszone w różnych miejscach kluczowych prac i nie tworzą w pełni zwartego systemu teoretycznego**. Część z nich jest też opisana bardzo krótko albo w niepełny sposób. Szczególnie wart rozwinięcia wydaje się wątek wewnętrznych konfliktów między różnego typu elementami

praktyk oraz różnymi wersjami danej praktyki. Tego typu konflikty wydają się ważnym generatorem zmiany i zjawiskiem szczególnie częstym w świecie o tak dużej złożoności jak współczesny, nawet w „zwykłych” codziennych praktykach [Swidler 1986; Kaufmann 2004; Schmidt 2010].

Po drugie, **SPT pozwala formułować przewidywania dotyczące stopnia i charakteru zmienności praktyk na podstawie cech elementów, praktyk, aktorów i relacji między nimi, natomiast prowadzą one do stosunkowo ogólnych, a czasem sprzecznych lub niekonkluzywnych wniosków.** Jeśli w SPT lub jej syntezie z innymi teoriami upatrujemy nowej *grand theory* [np. Kasper 2015], warto rozwinąć niektóre pojęcia i opracować możliwe scenariusze zmiany bogatsze niż te oferowane np. przez Spurling i współautorów [2013]. Jeśli jednak SPT nie ma być wielkim, spójnym gmachem teoretycznym, lecz raczej zbiorem pojęć uwrażliwiających i wskazówek dla prowadzenia badań, jak proponuje Nicolini [2013, 2017], odmowa formułowania takich scenariuszy jest wręcz oczekiwana i wyróżnia ją spośród teorii fałszywie obiecujących możliwość identyfikacji mechanizmów i trajektorii zmiany społecznej [Schatzki 2019].

Po trzecie, **opis zmiany okazuje się wymagać kategorii, które nie figurują na liście elementów praktyk** [por. Morley 2016] i których interpretacja z perspektywy SPT nie jest oczywista, takich jak infrastruktury, rynki, polityka, standardy, rytmy czy mediatorzy. Tymczasem jednym z powodów wielkiej popularności schematu Shove i współpracowników [2012] jest jego prostota oraz to, że został zwizualizowany w postaci atrakcyjnego, łatwego do reprodukcji diagramu. To ten diagram i jego rozwinięcia pojawiają się w niektórych pracach bazujących na SPT. Jak pokazałem, pozwala on też tworzyć schematy obrazujące rozmaite formy i mechanizmy dynamiki praktyk. Nie jest jednak jasne, jak ma wyglądać, jeśli uwzględnić na nim nie tylko trzy typy budulców praktyk i relacje między nimi, lecz także inne opisane wyżej kategorie i ich relacje. Mimo że okazują się one potrzebne już w założycielskich pracach SPT, ich niejasny status sprzyja niedookreśloności teorii i dużym różnicom w sposobach jej stosowania. Rysunek 2 zawiera propozycję ułożenia elementów faktycznie obecnych przy opisywaniu praktyk i ich przemian w pomnikowych pracach SPT. Wyzwaniem podjętym w osobnym tekście jest zaproponowanie sposobu zintegrowania tych kategorii z bardziej tradycyjnymi pojęciami SPT i jej założeniami poprzez połączenie SPT z teorią systemów. Złożoność mechanizmów dynamiki praktyk można by też prawdopodobnie uchwycić w większym stopniu i zobrazować schematami, stosując wersję SPT Schatzkiego, w której wyraźnej wyodrębnieni są obecni aktorzy ludzcy i nieludzcy i w której obecne są kategorie teleoafektywności i reguł. Takie diagramy byłyby jednak o wiele bardziej skomplikowane i mniej przejrzyste.

RYSUNEK 2. Rekonstrukcja elementów służących do opisu i wyjaśniania zmiany społecznej w SPT i relacji między nimi

Strzałkami zaznaczono kierunki wywierania wpływu i ewolucji. Analizowana praktyka (na środku) i aktorzy zmieniają się między momentem T1 a T2, wzajemnie się współokreślając. Proces ten jest współkształtowany przez: (1) inne praktyki (z lewej na dole), w tym (2) szczególne ich rodzaje, takie jak polityka (z lewej na środku) i (3) „luźne” elementy (z lewej na górze) oraz (4) inne podobne układy (z prawej na górze).

Źródło: opracowanie własne.

Po czwarte, **zidentyfikowane schematy i mechanizmy zmiany pokazują zwykle wyodrębniony moment łańcucha aktywności, podczas gdy proces zmiany składa się z ciągu takich zdarzeń angażujących wiele praktyk i aktorów [por. Schatzki 2019] oraz sprzężeń zwrotnych [Shove, Pantzar, Watson 2012].** Następnym krokiem powinna być identyfikacja takich właśnie ciągów, które łącznie składają się na znaczącą zmianę. Niektóre z nich zostały już w SPT opisane, jak mechanizm zapadkowy (ang. *ratchet*) nazwany tak w analogii do zestawu zębów na kole, które po przekręceniu nie pozwalają już cofnąć obrotu. Shove [2003] opisała go na przykładzie praktyk związanych z higieną oraz z klimatyzacją. Polega to na wdrożeniu do codzienności takich elementów, nad którymi kontrola jest ograniczona i rozproszona, kodów i standardów, które wywołują trudne do odwrócenia zmiany w praktykach, nieodwracalnie przenosząc układ i oczekiwania „o oczko zębatki wyżej”. Gdy domy i biura zostały przededefiniowane według logiki klimatyzacji, coraz trudniej funkcjonować w nich bez klimatyzacji. Jej wdrożenie zmienia jednak szereg kolejnych praktyk oraz oczekiwania dotyczące temperatury odczuwanej jako wystarczająca i normalna. Podobny mechanizm rozgrywa się w praktykach mobilności, czego przykładem jest lotnictwo [Randles, Mander 2009].

Po piąte, **dla zrozumienia ewolucji praktyki potrzebne jest zwykle spojrzenie na konstelację, którą ona współtworzy.** Rzadko mamy do czynienia tylko z jednym ze zidentyfikowanych mechanizmów zmian, a dodatkowo dzieją się one w wielu różnych praktykach jednocześnie i są współkształtowane przez inne praktyki. Dopiero rekonstruując jej otoczenie w postaci praktyk, które się z nią ząbają i rywalizują, i rozumiejąc, na jakiej zasadzie się to dzieje [Blue, Spurling 2016; Nicolini 2016] możemy powiedzieć więcej o trajektorii i mechanizmach analizowanej zmiany i jej źródłach.

Po szóste, **kluczowe wyzwanie dla SPT to odpowiedź na pytanie, gdzie i w jaki sposób generowane są impulsy, które prowadzą do zmian.** Autorzy SPT prawdopodobnie odpowiedzieliby, że wszędzie, a siła SPT polega na pokazaniu procesualności, złożoności i sieciowości świata. To, co się dzieje, jest efektem wciąż zachodzącej złożonej interakcji, w której istotne są cechy biorących udział praktyk i elementów, a te z kolei są wyznaczone przez relacje z innymi praktykami i elementami. Shove, Pantzar i Watson wielokrotnie podkreślają, że zmiana jest emergentna, a nie kauzalna, i wynika z przekształceń w układzie praktyk oraz ich elementów, nie zaś z wpływu „z zewnątrz” [Shove, Pantzar, Watson 2012: 143]. Jednak ta odpowiedź jest niezadowolająca. Po pierwsze, konsekwentnie przyjęta prowadziłaby do niezdolności do wyjaśnienia czegokolwiek z uwagi na niekończący się łańcuch przyczyn, podczas gdy atrybucja przyczynowości jest

niezbędna tak w praktyce naukowej, jak i politycznej. Po drugie, emergencja nie oznacza, że relacje są symetryczne albo że wszyscy aktorzy i obiekty mają takie same cechy, w tym taką samą władzę – zdolność do czynienia różnicy i współokreślania losu innych elementów. Rozwijając ideę Matta Watsona [2016] i łącząc ją z wnioskami z tej pracy, proponowałbym wprowadzić do SPT pojęcie władzy, rozumiejąc ją dwojako:

- 1) jako potencjał współkształtowania praktyk i ich elementów oraz relacji między nimi, przysługujący aktorom ludzkim, kolektywnym (organizacjom, instytucjom) oraz nieludzkim i elementom praktyk. Jest to stopień i sposób uczestniczenia w kształtowaniu zasad organizacji życia społecznego poprzez udział w praktykach skupionych bezpośrednio na kształtowaniu innych praktyk (np. uprawianie polityki), ale także w innych, „zwykłych” praktykach, gdyż każdy taki akt przynajmniej pośrednio oddziałuje na inne praktyki i innych aktorów (np. to, jakim pojazdem poruszam się po mieście, współwyznacza przestrzeń dla innych osób i praktyk oraz utrwała pewne wyobrażenia i reguły, co jest normalne – jakie wymiary pojazdu są akceptowalne, czy na chodniku pozostanie dość miejsca, by przejechać z dziecęcym wózkiem czy może jedynie przycisnąć się w pojedynkę itp.). W przypadku aktorów nieludzkich oraz elementów praktyk różnica w stopniu przysługującej im władzy polega na tym, w jak wiele praktyk i połączeń są one wszyte i jak ustawia to szanse na funkcjonowanie i upowszechnianie się innych. Przykładowo, idea wolnego rynku i opłacalności jest silnie zakorzeniona w wielu różnych wiązках praktyk planowania przestrzeni i transportu, wpływając na to, jak kształtowane jest miasto, w znacznie większym stopniu niż idea sprawiedliwości społecznej jako równej dystrybucji. System operacyjny Windows ma o wiele większą władzę niż system Linux, a samochód większą niż rower;
- 2) jako szanse na uprawianie takich praktyk i ich form, jakie mają sens dla aktorów ludzkich i są przez nich wysoko wartościowane lub uznane za korzystne, co wynika z ww. aktualnego układu praktyk i ich elementów, aktorów oraz relacji między nimi, ale zależy też od możliwości wyrażania oporu wobec takich praktyk i ich form, które są przez aktorów nisko wartościowane bądź uważane za szkodliwe. Władza to stopień dostępu do określonego rodzaju praktyk oraz szanse na unikanie uwikłania w inne praktyki lub ich skutki.

Tak rozumiana władza tworzy nierówności społeczne. Po pierwsze, generuje bezpośrednie efekty w postaci: (a) korzyści i kosztów, jakie przynosi aktualny kształt konstelacji praktyk (wskazany w punkcie 1) oraz możliwość realizowania danej

praktyki w jej aktualnym kształcie (wskazana w punkcie 2) różnym kategoriom aktorów ludzkich. Po drugie, te zróżnicowane korzyści i koszty płynące z praktyk oraz dostęp do nich zwrotnie oddziałują na potencjał i szanse aktorów – ich szanse na współkształtowanie praktyk, elementów i ich relacji oraz określanie przyszłego dostępu do praktyk.

Prezentowana analiza ma przede wszystkim dwa ograniczenia. Po pierwsze, bazuje głównie na kluczowych, założycielskich pracach z dwóch nurtów SPT i ich wybranych uzupełnieniach. SPT ewoluje. W książce z 2019 r. Schatzki przesuwając nieco akcenty i skupia się na tym, jak wiązki praktyk-ułożeń (ang. *bundles*) wyłaniają się w łańcuchach aktywności, a jednocześnie tworzą dla tych łańcuchów kontekst. Z kolei Shove [2017] m.in. dzieli materiały na typy, wyróżniając infrastruktury, narzędzia i zasoby, oraz skupia się na analizie „dużych zjawisk” przy użyciu SPT [Shove 2022]. Wydaje się jednak, że te rozwinięcia nie unieważniają wcześniejszych tez autorów. Przykładowo, łańcuchy działań Schatzkiego, obecne już w pracy z 2002 r., zastępują „doings i sayings”, które i wcześniej nie były pojedynczymi aktywnościami, lecz ich ciągami. Nadal też autor wyróżnia dwie główne przyczyny zmian, określając je teraz jako przyczynowość (działania i stany wywołują reagujące na nie działania i stany) oraz bezpośrednią aktywność. Przyszłe prace powinny pokazać zmiany, które zaszły w myśleniu autorów SPT i przeanalizować, w jakim stopniu rozwiązują one wyzwania dotyczące konceptualizowania zmiany i niezmienności praktyk zidentyfikowane w tym artykule.

Po drugie, zakładam, że możliwe i użyteczne jest tworzenie generalizacji dotyczących praktyk i mechanizmów ich zmiany. Tymczasem czołowe postacie SPT są sceptyczne co do wykorzystania tej teorii w takiej roli. Shove, Pantzar i Watson [2012] są krytyczni wobec możliwości wyjaśniania i przewidywania ścieżek ewolucji systemów socjo-technicznych, a Schatzki [2011; 2019] poświęca wiele miejsca krytyce przekonania, że teoria społeczna w ogóle może i powinna dostarczać generalizacji na temat praktyk albo że jest w stanie je symulować lub przewidywać. Jestem jednak zdania, że stosowanie SPT do generalizowania, wyjaśniania i przewidywania zmiany ma pewien sens, wynikający chociażby z tego, by rzucić wyzwanie teoriom, które i tak będą takich operacji dokonywać, wychodząc z przesłanek, z którymi SPT się nie zgadza. Teoria, w której wszystko jest niedookreślone i „do ustalenia” [Nosal, Drozdowski, Jęcz 2023], może też się okazać trudna do aplikacji w warunkach pozaakademickich. Jak zauważył Schatzki [2011: 24] w komentarzu do jednej z popularnych teorii systemowych, tworzenie abstrakcyjnych albo idealnych typów zjawiska lub jego zmiany nie

zastępuje zrozumienia tego zjawiska poprzez badanie jego szczegółów, może jednak być pomocą badawczą uwrażliwiającą, na jakie czynniki, procesy i sekwencje zwrócić uwagę.

Praca powstała w związku z realizacją projektów badawczych: „Zachowania transportowe mieszkańców polskich miast: przyczynowość, zmiany zachowań i wpływ na klimat”, nr 2020/37/B/HS4/03931, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w programie OPUS, oraz „ITEM – Inkluzywne przejście na elektromobilność”, nr ENUAC 99950049, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki w ramach programu ERA-NET UAC, który otrzymał dofinansowanie na podstawie Umowy Finansowej nr 875022 w ramach Programu finansowania badań naukowych i innowacji Unii Europejskiej Horyzont 2020.

BIBLIOGRAFIA

- Blue Stanley, Nicola Spurling.** 2016. Qualities of connective tissue in hospital life: How complexes of practices change. In: *The Nexus of Practices: Connections, constellations, practitioners*. A. Hui, T. Schatzki, E. Shove (eds.). 24–37. London–New York: Routledge.
- Boussauw Kobe, Thomas Vanoutrive.** 2017. “Transport policy in Belgium: Translating sustainability discourses into unsustainable outcomes”. *Transport Policy* 53: 11–19. <https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2016.08.009>.
- Gherardi Silvia.** 2000. “Practice-based theorizing on learning and knowing in organizations”. *Organization* 7(2): 211–223. <https://doi.org/10.1177/135050840072001>.
- Gherardi Silvia.** 2012. Why do practices change and why do they persist? Models of explanations. In: *Practice, learning and change. Professional and practice-based learning*. P. Hager, A. Lee, A. Reich (eds.). 217–231. Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-4774-6_14.
- Hui Allison, Theodore R. Schatzki, Elizabeth Shove.** (red.). 2016. *The nexus of practices: Connections, constellations, practitioners*. London–New York: Routledge.
- Joas Hans.** 1996. *The creativity of action*. Cambridge: Polity Press.
- Kasper Debbie.** 2015. Contextualizing social practices: Insights into social change. In: *Putting sustainability into practice*. E.H. Kennedy, M.J. Cohen, N. Krogman (red.). 25–46. Cheltenham–Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Kaufmann Jean Claude.** 2004. *Ego: Socjologia jednostki*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kent Jennifer L.** 2022. “The use of practice theory in transport research”. *Transport Reviews* 42(2): 222–244. <https://doi.org/10.1080/01441647.2021.1961918>.
- Krajewski Marek.** 2023. „Wstęp. Mapując kontrowersje teorii praktyk społecznych”. *Studia Socjologiczne* 4(251): 11–16. <https://doi.org/10.24425/sts.2023.148172>.
- Lis-Plesińska Aleksandra, Zuzanna Jezierska, Witold Krzemiński, Filip Schmidt.** 2024. “Temporalities of e-scooter practices and their systemic effects: The case of the city of Poznań, Poland”. *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography* 78(5): 270–284. <https://doi.org/10.1080/00291951.2024.2403508>.
- Maller Cecily J.** 2015. “Understanding health through social practices: Performance and materiality in everyday life”. *Sociology of Health and Illness* 37(1): 52–66. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.12178>.

- Manauh Kevin, Geneviève Boisjoly, Ahmed El-Geneidy.** 2016. "Overcoming barriers to cycling: Understanding frequency of cycling in a university setting and the factors preventing commuters from cycling on a regular basis". *Transportation* 44(4): 871–884. <https://doi.org/10.1007/s11116-016-9682-x>.
- Marody Mirosława, Anna Giza-Poleszczuk.** 2006. *Przemiany więzi społecznych*. Warszawa: PWN.
- Mateja-Jaworska Bogumila, Ariel Modrzyk.** 2023. „Teorie praktyk: Pomiędzy teorią totalną a ideą skrzynki narzędziowej”. *Studia Socjologiczne* 4(251): 45–68. <https://doi.org/10.24425/sts.2023.148174>.
- Mattioli Giulio, Cameron Roberts, Julia K. Steinberger, Andrew Brown.** 2020. "The political economy of car dependence: A systems of provision approach". *Energy Research & Social Science* 66: 101486. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2020.101486>.
- McLaren Arlene Tigar, Sylvia Parusel.** 2014. "«Watching like a hawk»: Gendered parenting in automobilized urban spaces". *Gender, Place & Culture* 22: 1–19. <https://doi.org/10.1080/0966369X.2014.970141>.
- Merton Robert K.** 2002. *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. tłum. E. Morawska, J. Wertenstein-Żuławska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Morley Janine.** 2016. Technologies within and beyond practices. In: *The nexus of practices: Connections, constellations, practitioners*. A. Hui, T. Schatzki, E. Shove (eds.). 81–97. London–New York: Routledge.
- Nicolini Davide.** 2013. *Practice theory, work, and organization: An introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Nicolini Davide.** 2016. Is small the only beautiful? Making sense of «large phenomena» from a practice-based perspective. In: *The nexus of practices: Connections, constellations, practitioners*. A. Hui, T. Schatzki, E. Shove (eds.). 98–113. London–New York: Routledge.
- Nicolini Davide.** 2017. Practice theory as a package of theory, method and vocabulary: Affordances and limitations. In: *Methodological reflections on practice oriented theories*. M. Jonas, B. Littig, A. Wróblewski (eds.). 19–34. Cham: Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-52897-7_2.
- Nosal Przemysław, Rafał Drozdowski, Jan Jęcz.** 2023. „Radykalna teoria praktyk. Rekonceptualizacyjny potencjał teorii”. *Studia Socjologiczne* 4(251): 17–43. <https://doi.org/10.24425/sts.2023.148173>.
- Randles Sally, Sarah Mander.** 2009. Practice(s) and ratchet(s): A sociological examination of frequent flying. In: *Climate change and aviation: Issues, challenges and solutions*. S. Gössling, P. Upham (eds.). 245–271. London–Sterling: Earthscan.
- Rakowski Tomasz** (red.). 2013. *Etnografia/animacja/sztuka: Nierozpoznane wymiary rozwoju kulturalnego*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Reckwitz Andreas.** 2002. "Toward a theory of social practices. A development in culturalist theorizing". *European Journal of Social Theory* 5(2): 243–263. <https://doi.org/10.1177/1368431022225432>.
- Rudnicki Seweryn.** 2023. *Wystarczająco dobra wiedza. Badania user experience a wytwarzanie praktycznie użytecznej wiedzy o świecie społecznym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar. <https://doi.org/10.7366/9788367450737>.
- Sahagian Marlyne, Harold Wilhite.** 2014. "Making practice theory practicable: Towards more sustainable forms of consumption". *Journal of Consumer Culture* 14(1): 25–44. <https://doi.org/10.1177/1469540513505607>.

- Schatzki Theodore R.** 2002. *The site of the social: A philosophical account of the constitution of social life and change*. Penn State University Press. <https://doi.org/10.5325/j.ctv1rnpjpt>.
- Schatzki Theodore R.** 2011. *Where the action is: On large social phenomena such as sociotechnical regimes*. Manchester: Manchester University.
- Schatzki Theodore R.** 2019. *Social change in a material world*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429032127>.
- Schmidt Filip.** 2010. „Teorie kuchenne: Dialektyka przyzwyczajajeń i refleksyjność w koncepcji Jeana-Claude’a Kaufmanna”. *Kultura i Społeczeństwo* 54(1): 49–85. <https://doi.org/10.35757/KiS.2010.54.1.4>.
- Schmidt Filip, Aleksandra Lis-Plesińska, Rafał Szymanowski, Marek Wojciech Jaskólski.** 2024. *Inkluzywne przejście na elektromobilność (Inclusive Transition to Electric Mobility – ITEM): Policy brief i raport z badań*. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu: Heksagon.
- Schmidt Filip, Michał Czepkiewicz, Giulio Mattioli, Marianna Kostecka, Dawid Krysiński.** 2025. Flight dependence in the making. Social institutionalisation of air travel across generations. SSRN Pre-print. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5248848>. [dostęp: 29.05.2025].
- Shove Elizabeth.** 2003. “Converging conventions of comfort, cleanliness and convenience”. *Journal of Consumer Policy* 26(4): 395–418. <https://doi.org/10.1023/A:1026362829781>.
- Shove Elizabeth.** 2010. “Beyond the ABC: Climate change policy and theories of social change”. *Environment and Planning A: Economy and Space* 42(6): 1273–85. <https://doi.org/10.1068/a42282>.
- Shove Elizabeth.** 2017. Matters of practice. In: *The nexus of practices. Connections, constellations, practitioners*. A. Hui, T. Schatzki, E. Shove (eds.). 167–180. Oxon–New York: Routledge.
- Shove Elizabeth.** 2022. *Connecting practices: Large topics in society and social theory*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003275107>.
- Shove Elizabeth, Mika Pantzar, Matt Watson.** 2012. *The dynamics of social practice: Everyday life and how it changes*. Los Angeles: SAGE.
- Sikorska Malgorzata.** 2018. „Teorie praktyk jako alternatywa dla badań nad rodziną prowadzonych w Polsce”. *Studia Socjologiczne* 2(229): 31–63. <https://doi.org/10.24425/122463>.
- Skowrońska Marta, Filip Schmidt.** 2023. „Teorie praktyk a praktyka badawcza: Potencjał i ryzyka na przykładzie studiów nad rodziną”. *Studia Socjologiczne* 4(251): 69–95. <https://doi.org/10.24425/sts.2023.148175>.
- Spurling Nicola, Andrew McMeeking, Dale Southerton, Elisabeth Shove, Daniel Welch.** 2013. Interventions in practice: Re-framing policy approaches to consumer behaviour. Manchester. [https://www.research.lancs.ac.uk/portal/en/publications/interventions-in-practice-\(3b2f89dc-4dba-497c-9d52-29d86bb60c16\).html](https://www.research.lancs.ac.uk/portal/en/publications/interventions-in-practice-(3b2f89dc-4dba-497c-9d52-29d86bb60c16).html) [dostęp: 24.06.2023].
- Sun Xiaoqian, Sebastian Wandelt, Anming Zhang.** 2023. “A data-driven analysis of the aviation recovery from the COVID-19 pandemic”. *Journal of Air Transport Management* 109: 102401. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2023.102401>.
- Swidler Ann.** 1986. “Culture in action: Symbols and strategies”. *American Sociological Review* 51(2): 273–286. <https://doi.org/10.2307/2095521>.
- Trammer Karol.** 2019. *Ostre cięcie. Jak niszczone polską kolej*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Vihalemm Triin, Margit Keller, Maie Kiisel.** 2015. *From intervention to social change: A guide to reshaping everyday practices*. <https://doi.org/10.4324/9781315583396>.

- Warde Alan.** 2014. “After taste: Culture, consumption and theories of practice”. *Journal of Consumer Culture* 14(3): 279–303. <https://doi.org/10.1177/1469540514547828>.
- Watson Matt.** 2016. Placing power in practice theory. In: *The nexus of practices: Connections, constellations, practitioners*. A. Hui, T. Schatzki, E. Shove (eds.). 169–182. London–New York: Routledge.
- Welch Daniel.** 2017. “Behaviour change and theories of practice: Contributions, limitations and developments”. *Social Business* 7(3): 241–261. <https://doi.org/10.1362/204440817X15108539431488>.
- Welch Daniel, Bente Halkier, Margit Keller.** 2020. “Introduction to the special issue: Renewing theories of practice and reappraising the cultural”. *Cultural Sociology* 14(4): 325–339. <https://doi.org/10.1177/1749975520954146>.

Filip Schmidt

WHEN DO PRACTICES CHANGE?

A CRITICAL ANALYSIS OF THE CONCEPTS AND MECHANISMS OF SOCIAL CHANGE AND DYNAMICS IN THE SOCIAL PRACTICE THEORY OF SHOVE, PANTZAR AND WATSON, AND SCHATZKI

Abstract

The so-called “second wave” theory of social practice is a theory whose central theme is the dynamics of the social world. Although it is sceptical of any theory that distinguishes separate levels in the social world, it captures the social world and its dynamics as a process that unfolds through several different pathways. These include dynamics in terms of elements of practice, practices and relationships between practices, trajectories of actors’ practices and their careers as practitioners, and other kinds of circuits or phenomena. Works referring to the theory of practice usually use a simplified or abbreviated list of the above pathways, while a more thorough reading of the work of the theory’s creators makes it possible to distinguish, for each pathway, a number of mechanisms by which practices change and the conditions under which they occur. In this article I reconstruct the mechanisms of social change present in the work of Schatzki and Shove, Pantzar and Watson. I then derive hypotheses about what features of these relationships are conducive to the persistence or gradual development of a practice, or to its disappearance or radical transformation. I also point out the limitations and weaknesses of conceptualising social change in theories of social practice.

Keywords: social practices social practice theory, social change, dynamics, materiality